

PSIHOLOGIA SOCIALĂ SAU MAȘINA DE FABRICAT ZEI – SERGE MOSCOVICI (RECENZIE)

Vladislava Meascovscaia
Relații Internaționale și Studii Europene
promoția 2023-2026
vladislava.meascovscaia01@e-uvvt.ro

Serge Moscovici (1925-2014) a fost un psiholog evreu de origine româno-franceză, istoric al științei și unul dintre principalii teoreticieni ai ecologiei politice și ai psihologiei sociale. Una dintre preocupările sale principale a fost influența minorităților asupra comportamentului maselor. Începând cu anul 1979, a condus Laboratorul European de Psihologie Socială. A fost decorat cu titlul de ofițer al Legiunii de Onoare și a primit titlul de doctor honoris causa de la numeroase universități prestigioase din întreaga lume, inclusiv London School of Economics și universități din Lisabona, Mexic, Bologna, Bruxelles, Buenos Aires, Geneva și multe altele.

Considerat de către intelectualitate un deschizător de drumuri în domeniul psihologiei sociale, Moscovici inovează cunoașterea științifică prin abordarea originală asupra problemei maselor, cum interacționează între ele și cum se influențează, introducând o nouă abordare privind cercetarea asupra comportamentului grupului. Teoriile sale, care au inovat domeniul psihologiei sociale au fost cele de reprezentare socială, influența minorităților, teoria alegerii colective și cea a consensului social. Una dintre lucrările sale reprezentative o constituie „Psihologia socială sau mașina de fabricat zei”, o colecție scrisă de Serge Moscovici în perioada 1981-1993. Textele au fost selectate de sociologul român Adrian Neculau, care a scris și postfața volumului. Teoriile lui Moscovici au fost dezvoltate în contextul secolului al XX-lea și influențate de traumele celor două războaie mondiale, care au schimbat profund mentalitățile. Cartea a fost menită fostelor republici sovietice, cu scopul de a schimba mentalitățile învechite și de a eradica dependența continuă de o putere superioară dominantă. Aceasta a fost publicată pentru prima oară în 1994, iar varianta finală a apărut în 1997, sub egida editurii Universității „Al.I.Cuza” din Iași.

În această recenzie, voi oferi o evaluare generală a lucrării, evidențiind atât punctele forte cât și pe cele slabe, voi analiza, de asemenea, principalele teme și contribuții care consider că sunt deosebit de relevante informațiilor asimilate pentru generația actuală.

Lucrarea „Psihologia socială și mașina de fabricat zei” abordează diverse tematici, toate acestea fiind legate de analiza problemelor din perspectiva psihologiei sociale. Structurată în șapte capitole, lucrarea oferă o introducere în domeniul psihologiei sociale, cu scopul clarificării momentelor esențiale și necesare cititorului, finalizând lucrarea cu capitolul sub numele „Trebuie să ne temem de democrație?”, care incită la reflecție asupra relației dintre individ și sistemul democratic. Pentru a oferi o perspectivă mai clară și exhaustivă a subiectelor abordate de autor, voi analiza fiecare capitol în parte, începând cu primul capitol, intitulat „Domeniul psihologiei sociale”. Acesta ne oferă o incursiune în domeniul preferat de Moscovici, evidențiind problema principală a psihologiei sociale: „de ce există un conflict între individ și societate?” (Moscovici, 1997, p.12). De asemenea, se aduce în discuție conceptul precum „comunicare socială”, existența unui „punct de vedere psihosocial”, necesitatea separării subiectului (ego, organism) de obiect (mediu ambiental, stimul), tipurile de teorii în psihologia socială și metodele de cercetare. Un punct de atracție este ideea lui Moscovici, explicată și prin teoria lui Sherif, conform căreia un individ supus presiunii din partea unei autorități sau grup va adopta părerile și comportamentul autorității sau grupului dat. Astfel, „alter-ego-ul” dispare, fiind condiționat de lipsa de opinii proprii și de conformarea cu ceilalți pentru a nu devia de la grup, după cum observă și Proust: „Personalitatea noastră socială este creația gândirii celorlalți.” (Proust, 1913 *apud* Moscovici, 1997).

Capitolul al II-lea, intitulat „Un concept uitat: reprezentarea socială”, aduce în prim plan informații despre acest concept și cât de omniprezent este în viața noastră de zi cu zi. Dezbătute, într-un fel sau altul, de către Durkheim, Heider, Hegel și Boulding, reprezentările sociale constituie niște sisteme cu propria lor logică și limbaj, având o structură de idei care influențează atât valorile, cât și conceptele, și un mod specific de a se exprima. Exemplele de reprezentări sociale evocate sunt mitul, imaginea, opinia, atitudinea. Acestea sunt preluate din lumea imaginară și transportate în lumea reală pentru a fi reprezentate, nu ca o reacție la un stimul, ci ca un comportament independent față de mediul înconjurător. Un moment incitant, care conduce spre reflecție, este cel legat de aspectul perceptiv și spiritul conceptual, cel dintâi marcând imposibilitatea absenței obiectului, iar cel din urmă, inutilitatea prezenței. Totuși, îmbinarea acestor două procese produce un rezultat diferit față de cele preconizate, exemplul oferit de autor este cel al complexului de timiditate și ce efecte poate avea în cazul percepției conceptului. Ceea ce mi-a oferit un plus de cunoaștere, a fost conceptul straniului care poate deveni obișnuit prin transpunerea acestuia în universul nostru interior, astfel, făcându-l familiar. În continuarea capitolului, apar analizele psihanalitice realizate și rezultatele obținute, în conformitate cu cele două tipuri de oameni: favorabili psihanalizei și cei defavorabili. Astfel, se evidențiază decalajul în opinii legat de acest domeniu de interes și gruparea răspunsurilor conform nivelului de informație la grupul la care aparțin, cu ajutorul scalelor lui Guttman. Întrebările sunt legate de practicile psihanalizei, informațiile generale despre aceasta și preferințele personale în legătură cu domeniul dat.

Capitolul al III-lea, intitulat „Știința maselor” m-a atras cel mai mult din perspectiva ideilor expuse de către autor, pe care le voi dezbate în acest paragraf. În fragmentul dat, individul este analizat atât singular, cât și într-o colectivitate, criteriile fiind: comportamentul, opinia, gândirea, acțiunile. Moscovici este de părere că individul este mai rațional când este singur, pentru că colectivitatea îl face să se alinieze părerii comune, influențându-l și manipulându-l. Sugestiile și influența sunt, astfel, asociate cu nevroza. Criticii gândirii colective sunt: poetul Grillparzer, Albert Einstein, filosoful italian Gramsci, Maupassant și mulți alții, care cred că colectivitatea a săvârșit cele mai mari orori de-a lungul istoriei. Ceea ce ne interesează, este mai ales gândirea rațională în luarea deciziilor pentru oamenii care aleg

conducătorii. Analizând capitolul dat, ajungem la concluzia că din cauza conformismului social și fricii de a fi judecat, oamenii preferă, mai degrabă, să se supună opiniei celor mai vocali și celor mai „puternici”, care sunt capabili de a se impune pentru a conduce masele, de a-i manipula în scopurile lor, pentru că după cum spune și autorul: „în lupta rațiunii cu pasiunea întotdeauna câștigă pasiunea.” (Moscovici, 1997, p.71), iar „Psihologia mulțimilor este deci materia primă a unei noi politici.” (Moscovici, 1997, p.81). În ultimul subcapitol, Moscovici abordează tema despotismului, de ce oamenii sunt predispuși să aleagă un conducător autoritar pe care apoi îl democratizează și îi justifică faptele. Aceasta este legat de nevoia prezenței unui conducător puternic, care să restabilească ordinea și egalitatea în fața haosului „libertății excesive”.

În capitolul al IV-lea, „Psihologia șefului carismatic”, Moscovici descrie portretul unui conducător carismatic atât prin prisma propriei viziuni, cât și a altor filosofi și psihanalisti. Acesta își impune autoritatea nu prin forța fizică, ci prin magnetism și putere de influență, astfel producând un efect deosebit asupra maselor. Strategia este de a invoca credințele oamenilor, de a le cunoaște nevoile și de a apela la acestea la momentul potrivit. Carisma nu se bazează pe talent în conducere sau abilități deosebite, totul se rezumă la comportament, atitudine, gesturi, mimică, ceva ce te atrage și nu te lasă indiferent în fața acestuia. Șeful carismatic apare ca un zeu cu puteri supranaturale, deseori idolatrizat și idealizat. Din perspectiva mea, odată ce oamenii sunt „prinși în capcana șefului carismatic” prin manipulare emoțională și înțelegerea prefăcută a nevoilor și suferințelor acestora, nimic nu-i poate convinge de altceva, mai ales dacă fac parte din categorii de persoane vulnerabile și ușor influențabile. Reprezentările acestei credințe pure în „noul zeu” capătă conotații diferite, precum: validarea comună și supunerea. Cauzele acestora pot fi: dezamăgirea față de instituțiile și conducătorii la putere, situații de criză și multe altele, toate rezumându-se la problemele nerezolvate și nemulțumirile apărute. Oamenii caută un „salvator”, acesta făcându-și apariția la momentul și locul potrivit, cu discursul deja pregătit, care să-i inspire, să le dăruiască speranță, „să reunească idealul cu realul, imposibilul cu posibilul,” (Moscovici, 1997, p.107). Exemplele de conducători carismatici sunt multiple de-a lungul istoriei, dar iată unii dintre ei: Napoleon, Hitler, Stalin sau profeții. După cum spunea și Max Weber, aceștia inspirau masele, le ofereau o credință, o nouă încredere. Cu toate că aceștia erau

„cei mai sângheroși tirani ai istoriei” (Moscovici, 1997, p. 113), oamenii sunt predispuși să-și amintească doar de momentele frumoase, plăcute sau să recreeze amintiri mai satisfăcătoare, astfel justificându-le acțiunile. Totuși, de ce dominația acestui „conducător carismatic” nu încetează? Moscovici expune varianta mesei luate în comun, propusă de Freud, care consfințește păcatul săvârșit – „uciderea tatălui primitiv de către fiii conjurați” (Freud, 1913 *apud* Moscovici, 1997, p.116) și uniunea acestora sub dominația noului conducător, justificând faptele tatălui în timp.

Capitolul al V-lea, intitulat „Banul ca pasiune și ca reprezentare” conturează acest semn al bunăstării și nu numai, mereu prezent în orice acțiune și relație. Banul a apărut datorită multiplelor schimbări în societate, sub diferite forme și cu diverse semnificații, având atât rol de salvator, cât și de distrugător. Banul poate fi analizat valoric, nu doar în contextul economic, ci și din perspectiva relației dintre oameni și a raportului lor cu obiectele. Astfel, banul nu reprezintă doar un mijloc de schimb sau de vânzare-cumpărare, ci și un indicator al autenticității relațiilor umane, datorită naturii umane coruptibile. Un alt concept abordat în acest capitol se referă la valoare, materială și nu numai. Valoarea reflectă o nevoie sau o dorință de ceva, care creează distanță între persoană și „lumea căreia îi aparține acest obiect.” (Moscovici, 1997, p.136). Cu cât este mai mare această distanță, cu atât mai valoros devine obiectul. O trăsătură caracteristică a valorii este subiectivitatea, deoarece fiecare persoană apreciază ceva într-un mod specific, diferit de ceilalți. Așa cum ne spune și Simmel: „Pe de o parte, același obiect poate avea cel mai ridicat grad de valoare pentru o anumite ființă și cel mai scăzut pentru o alta și viceversa.” (Simmel, 1900 *apud* Moscovici, 1997, p.139). Astfel, un obiect dorit, care posedă o valoare, trebuie să parcurgă o cale din lumea interioară a persoanei, din dorințe, spre lumea exterioară, pentru a fi materializat. Mijlocul cel mai accesibil și des utilizat pentru materializarea dorințelor este considerat banul. Acesta leagă elementele principale ale valorii: dorința, care exprimă că nu obiectele în sine au o valoare, ci noi dăm valoare obiectelor; evaluarea, care este, de asemenea, subiectivă și nu depinde de obiectul în sine; cererea care semnifică că noi dăm valoare unui obiect, dar și acesta posedă anumite caracteristici care îl fac valoros; și schimbul. Banul are propriile reguli; el transformă relațiile dintre indivizi, făcându-le reciproce și, uneori, adăugând valoare, lăsând loc pentru sacrificii, acceptate de ambele părți. Partea negativă a utilizării banului este că acest

instrument universal nu este folosit doar ca mijloc de atingere a scopurilor, ci devine un scop în sine, ajungând, în unele cazuri, să fie ridicat la un nivel de adorație comparabil cu cel al lui Dumnezeu. Acest capitol stârnește interesul datorită subiectului abordat, mereu actual și menționează diverse abordări și perspective. Totuși, uneori detaliază prea mult, ceea ce poate aduce la pierderea interesului cititorului.

În capitolul al VI-lea, intitulat „Consensul – un nou opium?” autorul ne introduce termenul de consens într-o manieră detaliată, oferind multiple exemple. Moscovici consideră că consensul este necesar atunci când „oamenii doresc să se asocieze, să acționeze unitar, să ia decizii” (Moscovici, 1997, p.181). În viața de zi cu zi, situațiile de acest tip sunt numeroase. De exemplu: propunerea și votarea unei legi, rezolvarea unor situații conflictuale, a unei neînțelegeri în familie etc. Autorul consideră că există trei instanțe care pot diminua sau rezolva dezacordurile: tradiția, știința și consensul. Cea din urmă este văzută ca metoda cea mai eficientă și potrivită, deoarece deciziile sunt luate corespunzător perioadei și nevoilor actuale ale oamenilor prin dezbateri la diferite niveluri. Consensul se bazează, astfel, pe alegere; actul de a consimți, adică dorința de a se asocia cu alții pe baza valorilor și conform principiului solidarității; și, în final, pe „practicarea și cultivarea rațiunii” (Moscovici, 1997, p.185), adică pe informare. Astfel, consensul îmbină elemente specifice celorlalte două categorii: știința și tradiția, ceea ce explică eficacitatea acestuia în gestionarea situațiilor dificile. Examinând modul în care se realizează consensul, observăm că informarea și prezența mai multor persoane în acest proces oferă un rezultat mai bun datorită gamei largi de propuneri. Condiția principală în acest caz este ascultarea activă, expunerea tuturor părerilor și motivația în legătură cu subiectul dezbătut. Totuși, este posibil ca aceste persoane să nu ofere suficiente idei originale, care pot fi dezbătute și implementate. Ele se supun majorității, care poate adopta ideile mai puțin potrivite, dar singurele exprimate verbal. Ideea următoare se referă la scopul consensului, care poate fi formulat prin îndepărtarea de opiniile și propunerile extreme, pentru a le îndrepta spre un punct comun, acceptabil pentru majoritate, efectul de „averaging” (Moscovici, 1997, p.189). Un experiment relevant în acest caz este cel al lui Sherif cu deplasarea punctului luminos. Totuși, de ce oamenii adoptă deciziile altora chiar dacă nu sunt de acord? Răspunsul propus de către autor în cartea sa este legat de frica de a fi judecat

pentru opiniile contrare, care sunt primite cu scepticism. Rezultatul acestor dezbateri nu va fi, neapărat, logic sau mediat, ci va reprezenta un răspuns specific, adoptat conform valorilor participanților la dezbateri. Aprobarea sau dezaprobarea unei decizii, în acest caz, va încuraja exprimarea mai liberă a opiniilor și rezultate mai bune sau mai extremiste, din cauza încurajării și spiritului revoluționar. Concluzia acestui capitol este că consensul este un instrument important al democrației și de la început trebuie să se presupună că vor fi dezbătute opinii și idei complet diferite. Acestea formează un spirit de mediere, ascultare, înțelegere, și, în final, ajung la un numitor comun.

Ultimul capitol, al VII-lea, intitulat „Trebuie să ne temem de democrație?”, ne introduce în noțiunea de democrație, regimul dezirabil al lumii întregi, un subiect mereu dezbătut și înțeles diferit. Fraza lui Churchill despre democrație instigă la dezbateri din cauză complexității sensului în spatele acesteia: „Democrația este cel mai rău lucru dintre toate sistemele cu excepția, bineînțeles, a tuturor celorlalte care au fost efectiv încercate” (Churchill, 1947 *apud* Moscovici, 1997, p.204). Astfel, democrația este considerată răul cel mai mic și se poziționează ca opusul dictaturii. Este propusă ca o salvare împotriva dictatorului atotputernic și a nelegiuirilor sale. Anul 1970 a fost remarcat prin redescoperirea drepturilor omului și prin distrugerea barierelor care restricționau viețile oamenilor în diverse sfere, lăsând loc răspândirii democrației și liberalizării sau, cel puțin, conștientizării necesității acesteia. Evenimentele date nu au avut loc prin metode pașnice, ci prin revolte, care au subliniat necesitatea indispensabilă a acestui regim și faptul că nu există o alternativă mai potrivită. Astfel, democrația este înălțată la nivelul unei culturi, al unei credințe ce inspiră masele. Imperativele acesteia sunt: egalitatea; „libertăți de a invoca cerul” (Moscovici, 1997,

p. 215), adică dreptul și obligația oricărui om la nesupunere, esențiale după mulți ani de tăcere; și, în fine, „viața în adevăr”, termen întâlnit inițial la Havel. Astfel, adevărul este asociat cu democrația, iar minciuna cu totalitarismul. Reluând toate ideile acestui capitol, deducem că democrația este elementul de bază în orice societate sau stat dezvoltat și echitabil. Plasarea acestei tematici la finalul cărții accentuează importanța democrației, deoarece cuprinde tot ce s-a discutat până în acel punctul și nu numai.

Conceptele noi introduse de către Moscovici impresionează prin originalitate și profunzime, iar analizele sale asupra diverselor comportamente sunt remarcabile datorită minuțiozității sale. Totuși, unele idei ale autorului mi s-au părut prea ermetice și complicate, dar cu toate acestea, aș recomanda această lucrare, datorită informațiilor acumulate pe parcursul lecturării, care vor fi utile nu doar în viața de zi cu zi, ci și pentru înțelegerea diferitelor decizii politice, abordări și comportamente.

În concluzie, opera lui Moscovici este un ghid valoros în lumea științei psiho-sociale, util pentru studenți, cercetători în psihologie socială sau publicul larg interesat de psihologie. Ea oferă un plus semnificativ de cunoaștere major în domeniul înțelegerii omului ca ființă socială, atât de complexă, dar și atât de fascinantă.

BIBLIOGRAFIE:

1. Moscovici, S. (1997). *Psihologia socială sau mașina de fabricat zei*. (Trad. O. Popârda). Iași: Polirom.
2. https://ro.wikipedia.org/wiki/Serge_Moscovici
3. <https://polirom.ro/autori/301-serge-moscovici>
4. <https://www.arhivaexilului.ro/ro/fise-biografice/docs/moscovici-serge.html>
5. <https://www.agerpres.ro/documentare/2019/11/15/documentar-cinci-ani-de-la-moartea-lui-serge-moscovici-reputat-teoretician-al-psihologiei-sociale-402868>